

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Қ.ЖУБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ



ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Республикалық ғылыми-әдістемелік семинар
МАТЕРИАЛДАРЫ



Ақтөбе, 2015 жыл

Келесі айта кететін жайт, автор әңгіме барысында ұлттық тағам түрлерін де айтып өтеді: «Ақтөте әбдіресін ашты, ішінен шекер, набат, сықпа, қауынқак, май, күрт, мейіз алып дастарқанға үймелегті-ай. Сықпаға бал қосылған, майдың тортасы айырылған». Осындағы сықпа – күрттың бір түрі. Мұның қайнатқан күрттан айырмашылығы сол, ашыған айран қақпа құйып сүзіледі де, тұздалып, әртүрлі үлгімен бөлшектеліп, тақтайшаға келтіріледі. Сықпа күрт та бастырма ретінде пайдаланылады. Ертеде мұндай күрт жайған әйел ауыл балаларына арнал дөңгелек жасап, жіпке тізіп, мойындарына іліп қуанту салты болған екен.

Ал тортаға тоқталатын болсақ, сары майды қайнатқаннан кейін оның түбінде қоймалжың тұнба бөлініп қалады. Оны торта деп атайды. Торта ашқылтым әрі дәмді болады. Оны тәбет ашуға да қолданады, нанға қосып жеуге де болады. Халық өлеңінде «Қарағым, айналайын, орта бойлым, Сары майдан айырып торта қойдым» деуіне қарағанда торта да келесіз тамақ емес.

Осындай қазақ халқының ұлттық асының қыр-сырын ашқан бұл туындысын оқыған қазақ түгіл, шетел оқырмандарының алған әсерлерін сөзбен жеткізу мүмкін емес сияқты және мұндай шығармалар сирек туады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Досжан Д. Терезенің жарығы. Тандамалы әңгімелер/Астана «Фолиант», 2009 жыл
2. Досжан Д. Кісі ақысы. Әңгімелер/Алматы «Жазушы», 1978 жыл
3. Досжанова С. Құдыретті қалам иесі. Астана «Фолиант», 2014 жыл.
4. Мұсаев А. Қанатты қаламгер/Астана «Фолиант», 2014 жыл.

Т.МӘМЕСЕЙІТТІҢ «ТАҢЖАРЫҚ» РОМАНЫ ТУРАЛЫ

Г. Ж. Орда

филология ғылымдарының докторы

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері

Қазақ ақын-жазушылары тәуелсіздік тұсында тарихи тақырыптарға ерекше көңіл аударып бастады. Олардың бір сыпырасына қазақ тарихынан ерекше орын алатын тарихи оқиғалар негіз болса, енді бір парасына ұлт қайраткерлерінің өмір белестері арқау болуда. Сондай шығармалар қатарында өнер және өнер қайраткерлері туралы шығармаларды алатын орны да ерен. Тәуелсіздік тұсында жазылған З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім», И.Жақановтың «Ықылас», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Н.Әбуталиевтің «Наркескен», Д.Досжанның «Алыптың азабы», Е.Әкімқұловтың «Қалдаяқов – ән патшасы», Т.Мәмесейіттің «Таңжарық» романдары өнер және өнер адамдары бейнесін сомдаудағы кәзіргі прозаның көркемдік-эстетикалық ізденістерін байқататын туындылар.

Тарихи романдар қатарын толықтыратын Т.Мәмесейіттің «Таңжарық» романы ақын Таңжарық Жолдыұлының өміріне арналғандықтан мұнда тарихи оқиғалар мен өмірде болған тарихи тұлғалар көптеп кездеседі. Негізгі оқиға ақын төңірегінде өрбігендіктен автор арасында лирикалық шегініс жасап, ақынның өскен ортасы туралы мәлімет беріп отырады. Оқиға тун асырып үш жүргіншінің шекара асып қазақ еліне бас тіреп, Шалкөде жайлауына қарай келе жатқанынан басталады. Таңжарыққа жол көрсетіп келе жатқан Текесбай – 1918 жылы қалың елмен ауа көшіп арғы бетке өткендердің бірі. Шешесі қайтыс болған соң, туған жерге қайта алмай шешесінің қасынан ұзап кете алмай жүргені болмаса, туған жер дегені оның да жанын қоярға жер жоқ. Шекарадан өткен Таңжарықтың: «Жануар, бөтен жерге келгеніңді біліп тұрсың-ау! Менен бұрын саған іздеу салады ғой, артымыздағы ел-жұрт Жаңағы жігіттерге «тап та тап» деп әңгір таяқ ойнатады-ау енді» деп естілер-естілер күбірлеп, аттың айылын босатты», – деген үзіндіден, – жігіттің елінен қашып шыққаным астыңдағы сәйгүлігінің өзінікі емес екенін аңғару оңай.

Танжарық бұрын-соңды көрмеген мекенге Текесбайдың туған ауылын тәптіштеп түсіндіруі бойынша келе жатыр. 1916 жылы ел үдере көшкенде ары өткен Бөрібай ел тыныштала бастаған соң, қайтып бергі бетке өткен кезде арғы жақта Нұржан, Айжан деген қыздары қалған болатын. Айжан – Танжарықтың жеңгесі. Бұл кезде Айжан екі баламен жесір қалған болатын. Байдың жылқышысы болып жүрген ағасы Қайырбек барымтаның кезінде қайтыс болған соң, оның орнына інісі Танжарықты салып қояды да оған енді оқуын біржола ұмытуға тура келеді. Оның үстіне Танжарықтың байдың қызы Күмісжанға сөз салғаны бар. Бөрібай құданың ауылын сағалап келе жатқан Танжарықтың негізгі мақсаты – оқып, білім алу. Шотаң деген үш жылдық мектептің екі жылын бітірген Танжарықтың Күредегі оқуы аяқталып қалды.

Нүптібек, Жайырбек, Еркінбек, Максұт тәрізді байлардың Танжарықты қытайша білгенін білген соң, оған оқу бергендегі мақсаты – Құлжа тәрізді үлкен қалаларға қоныс аударған мал айдап барғанда алыс-берісіне, есеп-қисабына хат танитын, есепке жүйрік, сауатты адам керектігінен. Танжарықтың елгезектігін, пысықтығын, еті білімін білгендердің қаражат бөліп өз пайдалары үшін оқытып жатқаны да жасырын емес. Романдағы келесі линия Танжарық пен Күмісжан махаббаты. Теңім деп сез байласқан екі жастың арасына олардың элеуметтік теңсіздігі негіз болса, Күмісжанды алып қашқаны үшін Танжарықты алты ай қаматып тастауы – Еркінбек, Жайырбектердің әлсізге тізе батыруы. Бір айдан кейін Күмісжанды Жармұханның қатыны өлген саңырау баласына беріп жібереді.

Сүйгенінен бір, оқудан екі айырылған Танжарық қалай да оқуын жалғастыруды ойлайды. Бұл – «Совет елінде келдейлерге теңдік беріліп, оқу-білімге кең жол ашылыпты» дегенді естіген соң, түп нағашылары Албан еліне өтіп, білім алуды көздеп келе жатқан беті.

Ұзақ жолдан жолаушылап келген жігітті Бөрібайдың: « – Ой, шырағым-ау, сен... сен Танжарық емессің бе? – деп құшақтай алды. – Ел-жұртың аман ба айналайын? – Арқасынан сұрап-хағып қояды. – Бәсе келгеннен-ақ жылы ұшырай беріп еді. Қалай, ел-жұрт, ауыл-аймақ тегіс аман-есен бе? Құдағилардың, бала-шағалардың дені-қарындары сау ма? Сендерді де күзетіп күн болады екен-ау? Шырағым-ау қайдан жүрсің? Аспаннан түстің бе?!», – деп сұрап қая қарсы алуы Танжарыққа бұл жақта қауіптің жоқ екендігінен хабар берсе, «арғы бетке демей-ақ, осы Қалжағтан, ертеректе Суан ішіне берген бір әпкеміздің баласы еді деп білеміз», – деуі, қаншама тыныш дегенмен заманның аңысын аңдып әрекет етпесе қалайтындығынан хабар бергендей.

Шығармада кейіпкер бейнесін толықтыратын әдістің бірі – көркем портрет. Осыны білгеннен жазушы Бөрібайды оқырманмен былай таныстырады: «Ат жақты, қара сұр жүзіне шап-қара сақал-мұрты жарасымды сұс беріп отырған жігіт ағасы Бөрібай неше жыл көрмеген қарындасының амандығын, ел жағдайын қайталап сұрап, көңілдене сөйлеп отыр».

Ал Баспақбидің үлкен басыммен арғы беттен құда бала келді деген соң келіп сәлем беруі – «Алтыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы шал атын ұстайды» деген халық даналығының көрінісі. Қыздары Айжанның күйеуі қайтыс болып, екі баламен жесір қалғанын білгеннен Баспақ биге айтып, Бөрібай мен бәйбішесіне сол естіртеді. Бұл – жөн білетін қызының ісі. Сондықтан да құда баласына құшағын айқара ашқан Бөрібай қонағын қонақжайлап күтетін қонақжай қазақ халқының, Баспақби әдет-ғұрып, салт-дәстүрді сыйлаған қызының қарттардың жиынтық бейнесі ретінде танылады. Автор осындай ұсақ деталдар, бір сәттік эпизодтар арқылы қазақ халқының ұлттық ерекшелігіне назар аудару біледі. Шығарманың этнографиялық бояуы осындай оқиғалар үстінде қаныға түседі.

Танжарық елмен, жермен таныса жүріп, доңыз асыраған орыстардың қазақтың жерлеріне қоныстанғанын, шошканың сасығынан жиренгендер ондай ауылдарды қорқытатынын байқайды. « – Алғаш бұлар да арып-ашып келіп еді. Қазір байыды ғой. Бірақ орысын қойыл, қазақтан малай ұстайды. Жанағы малдың бәрін соларға бақтырады», – деген қолдар қазақтың момындығын пайдаланған орыстардың олардың өзін басынуын білгеннен байып шыға келулерінің бір сыры – ауыл тұсынан айдап өткен малдан бір-бір малды ұстап алып қалуларынан байқалады.

Талдыбұлақ, Көкқырқа, Қызылқия, Қарабұлақ, Айғыржал, Сарыжазық, Текес, Ойқарағай, Дардамты, Үш Қарқара, Есекартқан, Сүмбе, Нарынқолда отырған казак-орыстардың патша заманында келіп, тұрақтап қалғанын жергілікті халық былай түсінеді: «Патшаның барған жерінде қанды қырғын салатын, әскерлері сол казак-орыстар дейді». Кірмелердің шұрайлы жерлерді мекендеп, жергілікті қазақтарды тау-тасқа қарай ығыстырғаны аталған жер аттарынан да көрініп тұр. М.Әуезовтің «Қилы заман» хикаятына негіз болған Қарқара жәрмеңкесіндегі қанды оқиға мен Албан Асан жырларына негіз болған патшалық империяның отаршылдық саясатын еске салған автор Ұзақбай, Жәмеңке батырлардың көзсіз ерлігі мен қазақтың есепсіз қырылғанын еске түсіру арқылы қазақтың кешегісі мен бүгінгі салыстыра сөз етеді. 1921 жылы Ораз Жандосов жоғарғы өкіметтің жер-су реформасын жүргізбесе, казак-орыстардың қазақты басынғаны басынған болмақ еді. Автор осыдан төрт жылбұрынғы оқиғаларды да қазақтың кешегісінен хабар беру мақсатында қолданған.

Үездік өкімет, болыстық комитет, революциялық комитет дегендер сол кездегі ел басқарудан хабар берсе, «Совет өкіметі – кедейлердің өкіметі. Кедейдің ақысын байға жетізбейді» деген ұрандарды бетке ұстап, халықты жаппай мойынсерікке кіргізу мақсатында оларды азық-түлік, құрал-саймандармен де қамтамасыз ету үшін байлардың малын қайта санап санақтан өткізу көзделді. Соның салдарынан мал басына салынатын салық көбейтілмек. Осыданкеліп ел ішіндегі мамыражай тіршілік бұзыла бастады. Байлар мен орташалардың негізгі кінәсі – мойынсерікке кірмей, егіншілікпен, диқаншылықпен айналыспай, өз малдарын бағумен жүргендігі.

Таңжарықтың атын Жетісуға мәшһүр еткен – Қарқара жайлауындағы Әтейбек билік қызын ұзату тойы. Албанның адуын ақын қызы Қойдым Таңжарықты жиен деп сыйлап «Жасқанып тоқтамаймын мен Қызайдан, Тоқтаймын сыйлағаннан ата-әруақты», – деп, үстіңіз өзі үйден алып келген шапанын жабады. Бұл – Қойдымның қиыннан қиыстырып сөз таба білген Таңжарықтың ақындық қуатын мойындауы.

Жазушы құда күту, жүздесу, бата жасау, сыбаға тарту, құйрық бауыр асағу тәрізді кәделерді тәлгіштеп суреттемегенмен, бұл кәделердің қазақ ішінде сақталуын назарда ұстап отырған. Жаз бойы жайлау өмірімен, қазақтардың тіршілігімен танысып, той-тұмалақтың көркі болған Таңжарық күз түсе сабақ оқуға кіріседі.

Таңжарық мектеп директоры Сураншы Сауранбаевтың, Әбдімәлік мұғалімдері сөзінен кеп нәрсені ұғынады. Түркістан жастарының жалынды көсемі Ғани Мұратбаев Абай, Ыбырай, Ілияс есімдерін мұғалім аузынан тұңғыш естіген ол ақындардың кітаптар мен газет беттеріне шыққан өлдендерін жата жастана оқиды. Жазушы Таңжарықтың ақындығына қазақ ақындарының игі ықпалы тигенін осы мектеп қабырғасындағы штрих арқылы үйлестіре бейнелеген. Ілияс пен Абай өлеңдерін жастана оқып, олардан үйрену жүретіні Таңжарықөлендеріндегі Жетісу суреттерінен байқалады.

Келер жылы жазда Берікбай бай бытыр күзде тоқсан сегіз жасында қайтыс болған әкесіне ас беру үшін Шалкөде жайлауынан бастап Байынқол, Үш Қақпақ, Сырт, Қарашай жайлауларындағы ел мен Жырғалаң мен Түптің қырғыздарына дейін хабар айтқызады. Аяғы жететін жердің сәйгүліктері түгел қосылған бәйгеден бірінші бәйге – үш бесті Байынқол болысынан келген ала аяқ торы атқа берілді. Екінші бәйге – екі бестіні Сетпен иеленді. Үшінші бәйге – бесті жорға Шалкөденің Алжандарына берілді. Бұл – «Ас болашақ шабады» деген хабарды естігелі Таңжарықтың Сетпеккөкті дайындап жүргендігінің көрінісі.

«Өлі риза болмай, тірі байымайтындығын» есте ұстаған Берікбай «Бауыры бар сынауға, бауыры жыртық жылауға келетінін» айтып, алыс-жақыннан келгендерге рәқым білдіреді. Шекараның екі бетіндегі той жалпы ұқсас болғанмен Таңжарықтың әңгімесінен Нүптібектің асы өзіндік ерекшелігімен көрінеді. Себебі бұл кезде «Жамбы ату», «Патшалық салу» ойындары сиреп бара жтақан кез еді. «Нокталы» палуанды жер жастанды. Әбділданың ел намысын қорғағанына бәрі сүйсініп отырды.

Танжарықтың қамалғанына екі жыл өтсе де ешқандай хабар-ошары болмаған соң, Бәти оның бұрын жұмыс істеген газетіне келіп, танитындарды іздей бастайды. Қонысбекті ертіп жайлауға барып елмен ақылдасып оны іздеуге жол білетін Қонысбекті жібереді. Бұл кезде Танжарық Құлжадан Үрімжідегі абақтыға ауыстырылған болатын. «Танысаңыз кездестіреміз», – деп, алдынан тұтқындарды алып өткенде Қонысбек Танжарықты тани қоймайды. Сол сәтті жазушы былай суреттейді: «...Әлгілер аяқтарын басқан сайын жер дірілдегендей зілмауыр ауырлық-сезіледі. Аш-арық, жүдеу жүзді алба-жұлба тұтқындардан көз айырмай тұрған Қонысбек, күрсінгендей ме, ышқынғандай ма бір дыбыс шығарғанын өзі де байқамай қалды». Қонысбек сакшы жігіт Әнуарханның көмегімен Танжарыққа жолығып, қасында бір күн, бір түн болып әңгімелеседі. Қонысбектің іздеп келуі оны кәдімгідей серпілтіп тастады. Бұл кезде Құлжадағы алты-жеті айдан басқа Үрімжіге келгелі де екі жылдың жүзі болып қалған еді.

Гунфан аталған оншақты күнәһар аса ауыр жаза ретіндегі жұмысты кеш багып, қас қарайғанша істеді. Олардың ішінде көр қазу жұмысына Танжарық та жегілді. «Осыларды көріп, азаптанып өзі-ақ өлсін дегені ғой бұлардың!». Бұл жұмысқа еті үйренген Жәмәли Танжарықты жұбатқан болып көрген-білгендерін айтады. Аштан бұратылып өлгендер мен қол-аяғын кескілеп, ішек-қарнын ақтарып, көзін ағызып қорлап өлтіргендердің мәйітін бос жатқан топыраққа жасырған болған Жәмәлилер түнімен 4-5 мәйіт таситын.

Кезінде Сетіккөк үшін қыр соңына түсіп жүретін Жайырбек азаматтық жасап, Танжарық абақтыға қамалған соң бала-шағасын Күнеске апарып үй беріп, Бәтиді мектепке орналастырады. Бұл кезде Жайырбек, Қожабек, Жабықбай, Әбілмәмбет, Қалилар да абақтыда еді.

Танжарықты Шың-Шысайдың орнына келген жаңа төраға У Жұң Шиннің өз қабылдап, енді заман өзгеретінін, жазықсыз айыпталатындарға рақымшылық жасалатынын түсіндіреді. Жеті жыл түрмеде отырған Танжарықты елі аяғынан тік тұрып күтіп алады. Бірақ бұл кезде оның әке-шешесі өмірден өтіп кеткен еді. Бір қыс өткізіп келер жылы ата-қоныстағы жайлауға көшкенше асыққан Танжарық сол жайлауға барған соң көп ұзамай қайтыс болады. Барған бойда жайлауды аралап тау басына шығып кеткен олар жанбырдың астында қалып, ескі аурулары мендеп сол жатқаннан жайлауда көз жұмады.

Өзінің сұрауы бойынша оны қара жерге тапсырған күні Рымбек, Әсейін, Әшім күйш үшеуі таң саз бергенше басына барып «Ботам», «Жетім қыз», «Ұшардың ұлуы», «Аққуды зары», «Жалғыз аққу» күйлерімен жайлауды түнімен күнірентті. Зарлы, мұңды күйлерд бірінен-бірі өткізе тартқан үшеуі бір сәт тыным алып, неше күнгі жылау-жоқтауларды ке алдарынан өткізеді. Ұлдары Батырхан мен Уәлиханның зарлаған жоқтауы бұларды құлағына ызындап келе берді. Күрсіне отырып бұлар да: «Мә, Іленің ұшып кетті бұлбұ құсы!» десті.

Жаздың қысқа таны қылаң бере бастаған...» деп аяқталады роман.

Оқырман да атып келе жатқан таңнан мол үміт күткендей күйде болады. Жазушы Танжарықтың көзі тірісінде көрмеген көшемегіне, дүниеден өткен соң бөленетінін сендіреді, сенесің. Роман тәуелсіздік тұсында жазылғандықтан Танжарықтың екінші өмірі ғұмырлы болатынына иланасын. Себебі бұл кезде ақын шығармаларын халқы жатқа айтып атадан-балаға мирас етіп жүр еді.

Қорыта айтқанда, тәуелсіздік тұсындағы қазақ тарихи романдарының қатарын қосылған бұл – Танжарық Жолдыұлының өмірі мен шығармашылығына арналған туынды. Автор ақынның өмірі мен шығармашылығын бірлікте қарау арқылы оның сом тұлғасын жасаған. Ақынның алғашқы өлең жаза бастаған кезінде оған қазақ ақындарының үлгі-өне болғандығы нанымды бейнеленген. Ақынның өміріне қатысты Қазақстан мен Қытай елінде ауыр кезеңдер нанымды бейнеленген. Романның тарихилық сипатын арттырып тұрғы тарихи оқиғалармен бірге тарихи тұлғалардың көптеп кездесуі. Сондай көркемдік детальды бірі – жер-су атаулары. Негізгі оқиғаға қатысты кездесетін Текес өзені, Шалкөк Әулиешоқы, Хантәңірі, Қаратұмсық, Ілебасы, Талдыбұлақ, Көкқырқа, Қызылкия, Қарабұла Айғыржал, Сарыжазық, Ойқарағай, Дардамты, Үш Қарқара, Есекартқан, Сүмбе, Нарынқ

